Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection
EISSN: 2716-960X
PISSN: 1026-8952

Comparative Analysis of the Accounts of "Divine Proximity" (Qurb al-Ilahi) in Islamic Thought

Mohammad Javad Norouzi Eqbali[1] **Rahim Dehghan**[2]

1. Ph.D. Candidate, Department of Islamic Education Teaching, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (**Corresponding Author**).
m_norouzieghbali@sbu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Islamic Education, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.
r_dehghan@sbu.ac.ir

Article Info

Article Type: Research

Article history:
Received: 2025/11/13
Revised: 2026/01/15
Accepted: 2026/04/04
Online Publication: 2026/12/22

Keywords:
Divine Proximity, Servitude, Self-Purification, Monotheistic Knowledge, Existential Capacity, Annihilation in God.

EXTENDED ABSTRACT

The concept of divine proximity is one of the most foundational and ultimate concepts within the matrix of Islamic teachings, determining the final orientation of spiritual life, individual conduct, and humanity's evolutionary system. Despite the centrality of this concept, a review of the research background indicates that divine proximity has hitherto predominantly been examined in a one-dimensional manner within the closed boundaries of isolated branches of Islamic scholarship. Jurists have articulated this concept within the framework of the obligated person's actioning of religious laws and the necessity of incorporating the intention of proximity into acts of worship; moral ethicists have insisted upon inner transformation, self-purification, moderation of psychological faculties, and assimilation to virtues; theologians have expounded it upon the basis of rational and traditional knowledge of

Cite this article Norouzi Eqbali, M. j., & Dehghan, R. (2026). Investigating the Role of Empirical Postulates in Arguments for the Immateriality of the Soul in Sadraean Philosophy. *Philosophia et Theologia: Dialogues in Criticism and Reflection, 31*(4), pp. 1-27. https://doi.org/10.22081/jpt.2026.73469.2308

© **The Author(s)**; **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy
https://doi.org/10.22081/jpt.2026.73469.2308

God's essence and attributes, alongside doctrinal and practical obedience to the paradigm of the Infallible Imam and the Perfect Human; philosophers, relying on the ontological foundations of principality and gradation of existence, have redefined proximity as the existential expansion and intensification of the soul in the ascending arc; and finally, mystics have deemed proximity to be beyond mental concepts, describing it in the mold of heart-felt unveiling, annihilation in God, and subsistence through God.

The core problem is that these five approaches, due to differences in methodology, epistemological apparatus, and intellectual horizons, initially appear incongruous, disjointed, and at times contradictory. The lack of a structured research that can transcend mere descriptive definitions and map the logical, interactive, and longitudinal ratio of these five accounts within a coherent framework has resulted in a serious rift between the layers of the Sacred Law, the Path, and Reality in the understanding of religious living.

The present research has been organized on the basis of an analytical, descriptive, and comparative approach. In the first step, by direct citation to authentic sources and primary texts in all five epistemological fields, the concepts, propositions, and textual evidence regarding divine proximity were gathered and subjected to conceptual analysis. In the second step, employing a comparative method and based on a tripartite analytical framework—comprising the reality and meaning of proximity, the criterion and measure of drawing near, and the preparations and obstacles for attaining it—the specific components and mechanisms of each account were extracted. In the final step, through meta-theoretical analysis and the application of the epistemological and ontological principles of Transcendent Philosophy, the data obtained from these five perspectives were matched against one another to discover and elucidate the commonalities, divergences, and structural continuity among them.

The fundamental objective of this research is to discover and formulate a comprehensive and systematic model of divine proximity in Islamic thought by linking the five jurisprudential, ethical, theological, philosophical, and mystical approaches. The research seeks to demonstrate how these approaches transition from a state of apparent conflict or separation into interrelated stages of an evolutionary graded movement, thereby providing a novel theoretical foundation for designing a comprehensive system of Islamic spiritual and moral education.

The findings of this study indicate that divine proximity in the jurisprudential approach possesses a conventional and legal nature, achieved through the conformity of the obligated person's behavior with divine laws; in this account, the intention of proximity is a condition for the validity and perfection of the act, and the primary obstacle to drawing near is disobedience and contravention of legislative rulings. In the ethical approach, proximity transcends apparent behavior and transforms into a qualified structural modification of the soul, whose criterion is the cleansing of the heart from vices and embellishment with noble traits. In the theological expoundment, drawing near is impossible without the foundation of monotheistic knowledge and a connection to the intermediary of divine grace, with the measure of proximity recognized as the degree of doctrinal and practical alignment with the conduct of the Infallible Imams. In the philosophical account, relying on Sadraean philosophy, proximity is a purely existential matter born of substantial motion, wherein the soul, through purifying the rational faculty and uniting with the Active Intellect, is liberated from material multiplicities and attains existential simplicity and luminosity. Finally, in the mystical account, all creaturely determinations and the egoity of the seeker vanish in the encounter with the theophanies of the Divine Names and Essence, with true proximity being realized in the arena of sheer annihilation and unmediated witnessing.

The strategic conclusion of the research is that these five accounts are neither disparate nor contradictory; rather, they constitute longitudinal, complementary, and hierarchically ordered stages of a single graded reality of existence. Jurisprudence constructs the bodily and external structure of the movement; ethics guarantees the motivation and inner health of the soul; theology designates monotheistic orientation and epistemological guidance; philosophy elucidates the context of existential intensification and rational justification of the process of perfection; and mysticism brings forth the ultimate goal and unmediated witnessing of Reality. Consequently, the spiritual journey toward God is a continuous movement from the outer shell of acts to the core of verities, wherein every preceding rank serves as a necessary condition and groundwork for the realization of the subsequent rank.

نقد و نظر
درفلسفه و کلام
EISSN: ۲۷۱۶-۹۶۰X
PISSN: ۱۰۲۶-۸۹۵۲

تحلیل مقایسه‌ای تقریرهای «قرب الهی» در اندیشهٔ اسلامی

محمدجواد نوروزی اقبالی [۱] رحیم دهقان [۲]

۱. دانشجوی دکتری، گروه مدرسی معارف اسلامی، دانشکدهٔ الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی تهران، تهران، ایران (**نویسنده مسئول**).
m_norouzieghbali@sbu.ac.ir
۲. دانشیار، گروه معارف، دانشکدهٔ الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی تهران، تهران، ایران.
r_dehghan@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۳
تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۰۵
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
قرب الهی، عبودیت، تزکیهٔ نفس، معرفت توحیدی، سعهٔ وجودی، فنای فی‌الله.

چکیده

این مقاله با رویکردی تحلیلی ـ تطبیقی، به بررسی معیارها، عوامل و روش‌های تحقق قرب الهی در پنج حوزهٔ فقه، اخلاق، کلام، فلسفه و عرفان اسلامی می‌پردازد. برخلاف بیشتر مطالعات پیشین، این مقاله فراتر از سطح تعریف، حرکت کرده است و به تبیین سازوکارهای دستیابی به قرب از منظر هریک از حوزه‌های بالا می‌پردازد. بدین‌منظور، وجوه اشتراک و افتراق تقریرهای پنج‌گانه در سه محور اصلی، یعنی معنای قرب، معیار قرب، معدات و موانع آن تحلیل شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که قرب الهی در تقریر فقهی در بستر امتثال اوامر و نواهی الهی با قصد قربت؛ در تقریر اخلاقی ازطریق تزکیه، تهذیب نفس و تخلق به فضایل؛ در تقریر کلامی با معرفت توحیدی و پیروی از الگوی امام علیه‌السلام؛ در تقریر فلسفی با اتساع و شدت وجودی؛ و در تقریر عرفانی با شهود قلبی حاصل می‌شود. این تقریرها باوجود تفاوت‌ها، در یک مسیر تکاملی واحد از عبودیت فقهی تا فنای عرفانی قرار می‌گیرند و هریک مرحله‌ای از فرایند قرب را نمایندگی می‌کنند. در نهایت، پژوهش حاضر با ترسیم پیوستگی و تعامل میان این تقریرها، الگویی جامع از مسیر قرب الهی ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنایی نظری برای بازخوانی نظام تربیت معنوی و اخلاقی در اندیشهٔ اسلامی باشد.

استناد: نوروزی اقبالی، محمدجواد؛ دهقان، رحیم. (۱۴۰۵). تحلیل مقایسه‌ای تقریرهای «قرب الهی» در اندیشهٔ اسلامی. نقدونظر، ۳۱(۴)، صص ۱-۲۷.

https://doi.org/10.22081/jpt.2026.73469.2308

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۴۰۵ © «نویسندگان دارندهٔ حق‌مؤلف مقالهٔ خود بدون محدودیت هستند»

مقدمه

قرب الهی به‌عنوان مفهومی مهم در آموزه‌های اسلامی، هدف نهایی آفرینش انسان و غایت تمام عبادات و اعمال دینی به شمار می‌رود و جایگاه محوری در اندیشهٔ اسلامی است (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۴۲).

بررسی پیشینهٔ پژوهش نشان می‌دهد که مفهوم محوری قرب الهی تاکنون از زوایای متعددی، اما غالباً منفک از یکدیگر مورد توجه قرار گرفته است. در رویکرد فلسفی و تفسیری، اندیشمندانی چون جوادی آملی (۱۳۸۹) قرب الهی را به‌عنوان قربی وجودی و شهودی تبیین می‌کنند و آن را غایت حرکت استکمالی انسان معرفی می‌نمایند. این نگاه فلسفی با دیدگاه مصباح یزدی (۱۳۹۱) همسو است که به تفریق سه معنای (اعتباری، فلسفی و اخلاقی) قرب الهی می‌پردازد و معنای سوم را مبنای قرب حقیقی می‌داند و آن را تحولی در نفس انسان می‌شمارد که نتیجهٔ اختیار و آگاهی اوست. در سوی دیگر، مطالعات عرفانی و تاریخی بر تطور و عمق‌یابی این مفهوم تمرکز دارند. میرباقری فرد و شایان (۱۳۹۱) به سیر عرفانی قرب در متون تا قرن هفتم هجری پرداخته‌اند و نشان می‌دهند که مفهوم قرب در عرفان اسلامی، از تعاریف ساده‌تر به‌سمت تفاسیر پیچیده‌تر و عمیق‌تر حرکت کرده است. همسو با این اتجاه، علیخانی (۱۳۹۴) قرب الهی را حقیقتی وجودی و تحولی معرفی کرده که با اختیار انسان همراه است و مهم‌ترین یافتهٔ پژوهشی او شناسایی مراتب قرب الهی و تأکید بر جنبه‌های تکوینی و تشریعی آن است. غفاری قره‌باغ (۱۳۹۷) نیز این رویکرد را تعمیق می‌بخشد و به تحلیل عمیق تفاوت قرب فرایض و نوافل در عرفان اسلامی می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه این دو نوع قرب، مراتب مختلفی از فنای در ذات و صفات حق را نمایندگی می‌کنند. براساس این دیدگاه‌های متنوع، سموعی (۱۴۰۲) قرب الهی را به‌عنوان یک مکتب اخلاقی مستقل مورد بررسی قرار می‌دهد و با دیگر نظریات اخلاقی مقایسه می‌کند و نشان می‌دهد که قرب الهی چارچوبی جامع برای تبیین و ارزیابی افعال اخلاقی فراهم می‌آورد. اگرچه بسیاری از اندیشمندان به تبیین ابعاد مختلف قرب الهی پرداخته‌اند، اما حلقهٔ مفقوده در این میان، فقدان پژوهشی است که با رویکردی تطبیقی و نظام‌مند، معنا، معیارها و روش‌های تحقق قرب را در حوزه‌های متنوع علوم

اسلامی بسنجد و نشان دهد که چگونه این دیدگاه‌های گوناگون در یک نظام واحد و منسجم به یکدیگر پیوند می‌خورند.

باوجود تکثر ادبیات پژوهشی دربارهٔ مفهوم قرب الهی، واکاوی انتقادی پیشینهٔ موجود از یک خلأ تئوریک بنیادین پرده برمی‌دارد: غلبهٔ نگاه‌های اتمیستی و تک‌بعدی که به نوعی «گسست معرفتی» میان ساحت‌های گوناگون اندیشهٔ اسلامی منجر شده است. تمرکز منفک بر یکی از ابعاد ـ خواه امتثال فقهی و خواه شهود عرفانی ـ بدون تبیین نسبت ارگانیک آن با دیگر مراتب، به‌طور ناخواسته تصویری مشوش و گاه متهافت از منظومهٔ معارف دینی ترسیم کرده است که در آن، میان دستورات «شریعت» و حقایق «طریقت» نوعی بیگانگی ماهوی احساس می‌شود. این فقدان نگرش سیستمی، نه‌تنها مانع از درک جامع حقیقت تشکیکی قرب می‌شود، بلکه در مقام عمل نیز تدوین یک نظام تربیتی منسجم را که بتواند سالک را به‌صورت پیوسته از سطح مناسک ظاهری به عمق شهود باطنی رهنمون سازد، با چالش مواجه کرده است؛ ازاین‌رو، ضرورت گذار از مطالعات توصیفیِ جزیره‌ای به‌سوی تحلیلی «فرارشته‌ای» و «تلفیقی» برای کشف منطق حاکم بر این کثرت‌ها و اثبات هم‌افزایی آن‌ها، اجتناب‌ناپذیر می‌نماید.

در پاسخ به این ضرورت و باهدف ترمیم گسست ذکرشده، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی «تحلیلی ـ تطبیقی»، فراتر از مفهوم‌شناسی‌های مرسوم گام نهاده و در پی بازخوانی و صورت‌بندی دوبارهٔ تقریرهای پنج‌گانه (فقهی، اخلاقی، کلامی، فلسفی و عرفانی) در قالب یک «نظام‌وارهٔ واحد» است. مسئلهٔ اصلی تحقیق آن است که با واکاوی دقیق وجوه اشتراک و افتراق در سه محور کلیدیِ «چیستی (معنا)، چرایی (معیار سنجش) و چگونگی (معدات و موانع)»، نشان دهد که چگونه این تکثر ظاهری در بستر یک فرایند تکاملی طولی به وحدت می‌رسد. دستاورد نهایی این مداقهٔ علمی، ترسیم «نقشهٔ جامع قرب الهی» خواهد بود؛ مدلی نظری که با تبیین پیوستگی دیالکتیکی میان اطاعت فقهی، تهذیب اخلاقی، معرفت کلامی، سعهٔ وجودی فلسفی و فنای عرفانی، علاوه‌بر حل چالش‌های نظری، زیرساخت بنیادین برای نظریه‌پردازی در حوزه‌های الهیات کاربردی و طراحی الگوهای نوین تربیت دینی را فراهم می‌آورد.

۱. چارچوب نظری

قُرب در لغت، به معنای نزدیکی (خلاف بُعد) است، چه مادی و چه معنوی (ابن‌فارس و هارون، ۱۴۱۹ق، ص ۸۰؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۲ق، ص ۸۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۲۳ق، ص ۶۶۳؛ فراهیدی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۴۵۴؛ طریفی و همکاران، ۱۴۱۹ق، ص ۱۹۸؛ مصطفوی، ۱۴۰۱ق، ص ۲۲۶). دهخدا نیز آن را «نزدیک شدن، نزدیک گردیدن» معنی کرده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژهٔ «قرب»). این مفهوم ابتدا در حوزهٔ حسی و فیزیکی (کم‌بودن فاصله) به کار می‌رفت، سپس به نزدیکی زمانی (مانند آیهٔ ۱ سورهٔ انبیا) و امور معنوی و مجرد تعمیم یافت (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۹؛ مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۴). قرآن کریم نیز از قرب الهی غیرمکانی سخن گفته است، مانند آیات ۱۶ سورهٔ ق (احاطهٔ معنوی و علمی خداوند) و ۱۱۵ سورهٔ بقره (حضور خداوند در همهٔ جهات). قرب الهی ابتدا به معنای نزدیکی خداوند به انسان (ازحیث علم، حضور و قیومیت) است، اما در عرف متون دینی، معمولاً منظور نزدیکی انسان به خداوند ازحیث کمال وجودی و درجهٔ بندگی است؛ تحولی که انسان را مشمول عنایت و رضایت ویژهٔ الهی می‌کند و مظهر اسما و صفات الهی می‌گرداند.

برای انجام یک تحلیل تطبیقی منسجم بدون تحمیل پیش‌فرض‌های تقریری خاص بر تقریرهای دیگر، لازم است چارچوبی اتخاذ شود که وجوه مشترک بحث در همهٔ این منظرها را در بر گیرد. براین‌اساس، در پژوهش حاضر، سه پرسش اساسی به‌عنوان محورهای مقایسه و چارچوب نظری انتخاب شده‌اند:

۱. معنای قرب الهی در هر تقریر چیست؟

۲. معیار قرب الهی چیست؟ به تعبیر دیگر، شاخص ارزش‌گذاری قرب و بُعد در هر تقریر چیست؟

۳. موانع و معدّات تحقق قرب الهی کدام است؟ این بخش در واقع بعد تربیتی قرب را در هر تقریر نشان می‌دهد.

۲. تقریرهایِ ممکن از قرب الهی

۲ـ۱. تقریر فقهی از قرب الهی

تقریر فقهی از قرب الهی عمدتاً از دریچهٔ عمل و امتثال اوامر و نواهی الهی شکل می‌گیرد.

فقه علمی است که به استنباط احکام شرعی از منابع چهارگانه (قرآن، سنت، اجماع و عقل) می‌پردازد و در این مسیر، هدف غایی بسیاری از احکام، هدایت انسان به‌سوی تقرب به پروردگار متعال معرفی می‌شود. از این منظر، قرب الهی امری است که ازطریق بندگی و اطاعت محقق می‌شود. از دیدگاه فقهی، قرب الهی عبارت است از نزدیکی انسان به خداوند ازطریق انجام وظایف تکلیفی و اجتناب از محرمات الهی، با انگیزه و قصدی خالص برای رضایت او. این قرب، ماهیتی اعتباری ـ شرعی دارد؛ یعنی در گرو عمل به قوانین و مقرراتی است که خود شارع مقدس برای رسیدن به این مقصود تعیین کرده است. شیخ طوسی می‌نویسد: «العبادة ما کان فی‌ها القربة إلی الله تعالی؛ عبادت آن است که در آن قربت به خداوند متعال باشد» (طوسی، ۱۳۸۷ «الف»، ج۱، ص ۱۰). شیخ انصاری تصریح می‌کند: «لا تصح العبادة إلا بقصد القربة؛ عبادت صحیح نیست مگر با قصد قربت» (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج۱، ص ۲۳۵). محقق حلی می‌آورد: «شرط فی صحة العبادات کل‌ها نیة القربة؛ شرط صحت همه عبادات، نیت قربت است» (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج۱، ص ۳۸). آیات و روایات متعددی بر این بُعد تأکید دارند. قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ؛ و فرمان نیافته بودند مگر اینکه خدا را در حالی که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اند، بپرستند» (بینه، ۵) که فقیهان آن را دلیل بر لزوم خلوص و قصد قربت در عبادات می‌دانند. امام صادق علیه‌السلام می‌فرمایند: «التَقَرُّبُ إِلَی اللهِ عَزَّ وَجَلَّ بِطَاعَتِهِ وَطَاعَةِ رَسُولِهِ؛ تقرب به خداوند عز و جل از طریق اطاعت از او و اطاعت از رسولش است» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص ۹۵). شیخ مفید می‌نویسد: «لا یصح شیء من العبادات إلا بنیة القربة إلی الله تعالی؛ هیچ یک از عبادات صحیح نیست مگر با نیت قربت به خداوند متعال» (مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۴۸).

براین‌اساس انجام واجبات توصلی که نیاز به قصد قربت ندارند (در مقابل واجبات تعبدی)، بدون نیت تقرب، به‌طور مستقیم انسان را به خدا نزدیک نمی‌کند، اما می‌تواند به‌طور غیرمستقیم به رشد معنوی و اخلاقی فرد کمک کند و زمینه را برای ایجاد تقرب به خدا فراهم سازد؛ برای مثال، انجام این واجبات (مانند ادای دین) می‌تواند به ایجاد عادت به انجام وظیفه و رعایت احکام شرعی منجر شود.

این بیان‌ها نشان می‌دهد که در نگاه فقهی، قرب الهی امری است که ازطریق بندگی و

اطاعت محض خداوند با انگیزهٔ تقرب محقق می‌شود. بنابراین قرب در این تقریر، یک رابطهٔ عبد ـ معبودی است که در آن، بندگی و اطاعت محض از خداوند، بالاترین مرتبهٔ قرب تلقی می‌شود.

معیار اصلی سنجش قرب الهی در تقریر فقهی، انطباق عمل با موازین شرعی است. این معیار دارای دو بعد عینی و قابل سنجش است:

۱. صحت عمل از منظر شرعی: فقیهان برای هر عبادت، اجزا و شرایطی را بیان کرده‌اند که رعایت آن‌ها باعث صحت عمل می‌شود. شیخ طوسی در بیان شرایط نماز می‌نویسد: «و یشترط فی صحة الصلاة الطهارة و الستر و استقبال القبلة و النیة؛ در صحت نماز شرط است طهارت و پوشش و رو به قبله بودن و نیت» (طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۷۵). علامه حلی شرایط صحت حج را این‌چنین برمی‌شمارد: «یشترط فی صحة الحج البلوغ و العقل و الحریة و الاستطاعة؛ در صحت حج شرط است بلوغ و عقل و آزادی و استطاعت» (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج۷، ص ۲۰).

۲. مراتب فضیلت و اهمیت اعمال: فقیهان علاوه‌بر بیان احکام الزامی، به مراتب فضیلت اعمال نیز توجه دارند و برخی اعمال را مقرب‌تر از برخی دیگر می‌دانند. شیخ صدوق از پیامبر ﷺ نقل می‌کند: «الصلاة فی المسجد الحرام بمائة ألف صلاة؛ نماز در مسجد الحرام به اندازه صد هزار نماز است» (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج۱، ص ۲۲۵). این تفاوت در ثواب، نشان‌دهندهٔ تفاوت در میزان قرب است. شیخ طوسی روایت می‌کند که امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «إن فضل الوقت الأول علی الآخر کفضل الآخرة علی الدنیا؛ فضیلت اول وقت بر آخر وقت مانند فضیلت آخرت بر دنیا است» (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص ۳۷). محقق حلی می‌نویسد: «النوافل تزید فی القرب إلی الله تعالی؛ نوافل بر قرب به خداوند متعال می‌افزاید» (محقق حلی، ۱۴۰۷ق، ج۲، ص ۱۲).

معدات اصلی دستیابی به قرب الهی از منظر فقهی، انجام واجبات و ترک محرمات است؛ اما نکتهٔ کلیدی در اینجا، «قصد قربت» است؛ یعنی مکلف هنگام انجام عبادت، باید قصد خود را انجام آن عمل برای خداوند و به‌منظور جلب رضایت او قرار دهد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۳۱۵). فقها بر این باورند که عبادت دارای دو رکن اساسی است: ۱. آنکه نفس عبادت ذاتاً مقرب باشد (یعنی عملی باشد که انسان را به خدا نزدیک کند). ۲. آنکه

انگیزهٔ انجام آن، خداوند متعال باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ص ۲۷). مهم‌ترین موانع قرب در این تقریر، گناهان و معاصی هستند که انسان را از اطاعت الهی بازمی‌دارند و باعث سخط الهی می‌شوند.

ساختار فرایند دستیابی به قرب در فقه، ساختاری تدریجی است که ازطریق استمرار بر انجام تکالیف شرعی با نیت خالص شکل می‌گیرد. نگاه فقه به قرب، نگاهی به حداقل‌های تکلیفی است. به باور شیخ انصاری، موضوع فقه عبارت است از «الأحکام الشرعیة الفرعیة من حیث الحلیة و الحرمة و الوجوب؛ احکام شرعی فرعی از حیث حلال و حرام و واجب بودن» که عمدتاً به تعیین حدود تکلیف می‌پردازد (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج۱، ص ۸۵). علامه حلی نیز فقه را علمی تعریف می‌کند که از «عن الأحکام الشرعیة الفرعیة عن أدلتها التفصیلیة؛ احکام شرعی فرعی از ادله تفصیلی آن» بحث می‌کند و کارکرد آن را در حد تعیین وظیفهٔ ظاهری مکلف می‌داند (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج۱، ص ۵). شهید ثانی نیز تفکیک می‌کند: «الفقیه یعرف الأحکام الظاهریة، و العارف یعرف الأسرار الباطنیة و المقامات القلبیة؛ فقیه احکام ظاهری را می‌شناسد و عارف اسرار باطنی و مقامات قلبی را» که نشان می‌دهد رسیدن به درجات عالیهٔ قرب و کمالات معنوی فراتر از موضوع فقه است (شهید ثانی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۵). بااین‌حال، فقه چارچوب عملی و بیرونی را برای حرکت به‌سوی قرب الهی فراهم می‌کند و نقشهٔ راه عملی برای برداشتن گام‌های اولیه در این مسیر را ترسیم می‌نماید.

۲ـ۲. تقریر اخلاقی از قرب الهی

محور اصلی اخلاق اسلامی این پرسش است که چه رفتارها و صفاتی باعث می‌شود انسان و اعمال وی مورد پسند و رضایت خداوند قرار گیرد (نراقی، ۱۳۸۷، ج۱، ص ۳۴). در واقع، در اینجا توجه به پسند و ناپسند الهی بیش از اوامر و نواهی الهی است. به بیان دیگر، در این رویکرد حتی اموری که مورد پسند خداست، هرچند امر یا نهی صریحی دربارهٔ آن‌ها صادر نشده باشد، مد نظر است؛ ازاین‌رو، در این تقریر، قرب الهی با تغییر در کیفیت وجود و کسب کمالات نفسانی قابل دستیابی است. اخلاق اسلامی با ارائهٔ مجموعه‌ای از فضایل و رذایل، مسیری تربیتی به‌سوی قرب الهی ترسیم می‌کند که در آن، تزکیهٔ نفس نقشی محوری دارد. از دیدگاه اخلاقی، قرب الهی عبارت است از یک تحول وجودی و معنوی

در نفس انسان که در نتیجهٔ کسب فضایل اخلاقی و پاکسازی آن از رذایل حاصل می‌شود. این قرب حقیقتی وجودی است، نه‌تنها یک وضعیت اعتباری. به بیان دیگر، وقتی نفس انسان از آلایش‌ها پاک شود و به کمالات اخلاقی مجهز گردد، به مقامی از قرب می‌رسد که در آن، انسان مورد رضایت خاص الهی قرار می‌گیرد و به مرتبه‌ای از کمال انسانی دست می‌یابد که او را به خداوند نزدیک می‌کند. این نزدیکی به معنای شبیه‌شدن به صفات الهی در حد ممکن انسانی است و این شباهت ازطریق کسب فضایلی چون شجاعت، حکمت، عفت و عدالت حاصل می‌شود. آیهٔ «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى؛ به‌راستی رستگار شد آن‌کس که خود را [از پلیدی‌ها] پاک گردانید و نام پروردگارش را یاد کرد و نماز گزارد» (اعلی، ۱۴-۱۵) که تزکیه و یاد خدا را عامل فلاح می‌داند، در این تقریر اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. امام صادق علیه‌السلام نیز می‌فرمایند: «أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَهُوَ سَاجِدٌ بَاكٍ؛ نزدیک‌ترین حالت بنده به خداوند عز و جل هنگامی است که در حال سجده و گریان باشد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۳، ص ۱۳۴) که نشان می‌دهد حالت قلبی (بکا) همراه با عمل سجده، نشانهٔ قرب است. بنابراین قرب در اخلاق، امری درونی و مرتبط با کیفیت نفس انسان است.

معیار اصلی سنجش قرب الهی در تقریر اخلاقی، میزان تقوا و تزکیهٔ نفس است. هر اندازه انسان به کمالات اخلاقی نزدیک‌تر شود و از رذایل نفسانی دورتر گردد، به همان اندازه به خداوند نزدیک‌تر خواهد بود. آیهٔ «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ؛ همانا گرامی‌ترین شما نزد خداوند، باتقواترین شماست» (حجرات، ۱۳) که تقوا را ملاک برتری و کرامت انسان نزد خداوند می‌داند، تأکیدی بر این معیار است. تقوا در اینجا به معنای پاکسازی درون و آراستگی دل به فضایل است. معیار قرب در اخلاق، بیشتر کیفی و درونی است و در سطح شخصیت و سرشت انسان قابل ارزیابی است.

معدات (عوامل زمینه‌ساز) اصلی دستیابی به قرب الهی در اخلاق، تزکیهٔ نفس، مجاهده با هواهای نفسانی، تحلیل فضایل و رذایل و تلاش برای تخلق به اخلاق الهی است. غزالی قلب پاک‌شده از گناه را محل تجلی نور الهی و راه رسیدن به قرب معرفی می‌کند و مجاهده با نفس و ریاضت را ابزارهای اصلی این پاکسازی می‌داند (غزالی، ۱۴۰۹ق، ج۳، ص ۲۱). نراقی کسب فضایل و دوری از رذایل را راه رسیدن به سعادت و قرب الهی می‌داند (نراقی،

۱۳۸۷، ص ۳۴). خواجه نصیرالدین طوسی عدالت را کـه حاصـل تعـادل قـوای نفسـانی اسـت، مبنای قرب الهی می‌داند (طوسی، ۱۳۸۷«ب»، ص ۱۵۲). پیـامبر اکـرمﷺ نیـز می‌فرماینـد: «تَخَلَّقـوا بِأَخْلاقِ اللهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۵۸، ص ۱۲۹) که بر تخلق به اخلاق الهی تأکید دارد. موانع اصلی قرب در این تقریر، دنیاطلبی، هواپرستی، تقلید کورکورانه و غفلت از یاد خدا است (غزالـی، ۱۴۰۹ق، ج۳، ص ۲۵). ساختار فرایند دستیابی به قرب در اخلاق، ساختاری تدریجی و مبتنـی بـر تمرین و تکرار است؛ انسان باید به‌تـدریج بـا تهـذیب نفـس، خـود را بـه کمـالات اخلاقـی نزدیک کند. این فرایند اغلب با الگوگیری از انسان‌های کامل (مانند پیـامبرﷺ و ائمـه‌علیهم‌السلام) تسـهیل می‌شـود (غزالـی، ۱۴۰۹ق، ج۴، ص ۲۸۶؛ نراقـی، ۱۳۸۷، ص ۱۷۸؛ طباطبـایی، ۱۳۹۰، ج۱۶، ص ۳۳۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۵). اخلاق با تمرکز بر تربیت نفس و پرورش فضایل، محتوای بـاطنی و معنوی حرکت به‌سوی قرب را پررنگ می‌کند.

۲ـ۳. تقریر کلامی از قرب الهی

تقریر کلامی از قـرب الهـی، بـر اعتقـادات صـحیح و معرفـت توحیـدی اسـتوار اسـت؛ اما وجه تمایز آن، در محوریت استدلال عقلی ـ نقلی بـرای تثبیـت مبـانی اعتقـادی و نقـش واسطه‌های الهی در مسیر قرب است. درحالی‌که فقه بر عمل به احکـام، اخـلاق بـر تهـذیب نفس، فلسفه بر تبیـین وجودشـناختی و عرفـان بـر شـهود قلبـی تأکیـد دارد، کـلام اسـلامی (به‌ویژه در مکتب امامیه) بر اثبات عقلانی اصول اعتقادی و ضرورت پیروی از الگوی عینی قرب یعنی امام معصومعلیه‌السلام به‌عنوان مصداق کامـل انسـانیت و واسـطهٔ فـیض الهـی متمرکـز است. این رویکرد، نه‌تنها تحصیل معرفت نظری، بلکه تبدیل باور به عمل ازطریـق اقتـدا بـه الگوی معصوم را هدف قرار می‌دهد.

شـیخ مفیـد می‌نویسـد: «لایـتم الإیمـان إلا بمعرفـة الله تعـالی و صـفاته و معرفـة رسـله و أوصیائه و الائتمام بهم؛ ایمان کامل نمی‌شود مگر با شـناخت خداونـد متعـال و صـفات او و شناخت پیامبران و اوصیای او و اقتدا به ایشـان» (مفیـد، ۱۴۱۳ق، ج۲، ص ۳۷). ایـن تصـریح نشـان می‌دهد که در نگاه کلامی، معرفت توحیدی بدون پیوند با امامـت و پیـروی عملـی از امـام معصومعلیه‌السلام، ناقص است. شریف مرتضی تأکید می‌کنـد: «إن الإمـام حجـة الله علـی خلقـه و واسطة فیضه و رحمته؛ امام حجت خداوند بر خلق و واسطه فیض و رحمت اوسـت» (شـریف

مرتضی، ۱۴۱۰ق، ج۱، ص ۴۳). علامه حلی نیز می‌آورد: «معرفة الله تعالی لا تتم إلا بمعرفة من نصبه حجة علی عباده؛ شناخت خداوند متعال کامل نمی‌شود مگر با شناخت کسی که او را حجت بر بندگان قرار داده است» (حلی، ۱۴۱۳ق، ص ۴۸۲).

ازاین‌رو، از دیدگاه کلامی، قرب الهی عبارت است از نزدیکی معنوی انسان به خداوند که در پرتو شناخت صحیح ذات و صفات الهی ازطریق استدلال عقلی ـ نقلی، و به‌ویژه پیروی عملی از امام معصوم علیهم‌السلام به‌عنوان الگوی عینی انسان کامل، محقق می‌شود. این قرب یک حقیقت معرفتی ـ اعتقادی ـ عملی است که بدون واسطهٔ معصوم، کامل نمی‌گردد. شیخ طوسی در تمهید الأصول می‌نویسد: «القرب إلی الله تعالی یحصل بمعرفته حق المعرفة و معرفة حججه و اتباعهم؛ قرب به خداوند با شناخت حقیقی او و شناخت حجت‌های او و پیروی از آنان حاصل می‌شود» (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج۱، ص ۱۸۹). امام صادق علیه‌السلام نیز می‌فرمایند: «إن الله تبارک و تعالی لا یعرف بخلقه بل یعرف الخلق بالله؛ خداوند متعال از طریق مخلوق شناخته نمی‌شود، بلکه مخلوق از طریق خداوند شناخته می‌شود» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج۱، ص ۸۵) که نشان‌دهندهٔ اهمیت معرفت صحیح به‌عنوان مبنای قرب است.

معیار اصلی سنجش قرب الهی در تقریر کلامی، میزان مطابقت و همانندی رفتارها، اخلاق و سیرهٔ فرد با رفتارها، اخلاق و سیرهٔ امام معصوم علیهم‌السلام است. به بیان دیگر، ازآنجاکه امام معصوم علیهم‌السلام مصداق کامل و عینی انسانی است که به بالاترین درجات قرب الهی دست یافته، میزان قرب انسان به خداوند نیز تابع میزان مطابقت و هماهنگیِ زندگی، گفتار، رفتار و اخلاق او با سیره و سنت امام معصوم علیهم‌السلام است. شیخ مفید در الإرشاد می‌نویسد: «علامة القرب إلی الله الاقتداء بأولیائه و الاتباع لهم فی أقوالهم و أفعالهم؛ نشانه قرب به خداوند، اقتدا به اولیای او و پیروی از ایشان در گفتارها و کردارهایشان است» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج۲، ص ۱۵). علامه مجلسی در بحارالأنوار نقل می‌کند که امام باقر علیه‌السلام فرمودند: «إنما یعرف الله عز و جل و یعبد بنا؛ خداوند عز و جل تنها از طریق ما شناخته و عبادت می‌شود» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج۲۳، ص ۹۹)؛ گزاره‌ای که به‌روشنی بر نقش الگوی معصوم علیهم‌السلام در مسیر قرب تأکید دارد. شریف مرتضی می‌نویسد: «قرب العبد إلی الله بحسب قربه من سیرة الأئمة الطاهرین؛ قرب بنده به خداوند به اندازه نزدیکی او به سیره ائمه طاهرین است» (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ق، ج۱، ص ۱۲۴).

معدات اصلی دستیابی به قرب الهی در کلام را می‌توان در چهار محور خلاصه کرد: ۱) کسب معرفت توحیدی ازطریق تفکر و استدلال عقلی ـ نقلی، شامل شناخت ذات و صفات الهی، نفی شرک و تشبیه، و اعتقاد به عدل الهی است. قاضی عبدالجبار معتزلی می‌نویسد: «من عرف الله حق معرفته فقد تقرب إلیه؛ کسی که خداوند را حق شناخت به او نزدیک شده است» (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۵م، ج۱، ص ۴۵). ۲) شناخت عمیق امام معصوم علیه‌السلام به‌عنوان حجت خدا و واسطهٔ فیض الهی؛ چنان‌که شریف مرتضی در الذخیرة فی علم الکلام تصریح می‌کند: «معرفة الإمام من أصول الدین و شرط قبول الأعمال؛ شناخت امام از اصول دین و شرط پذیرش اعمال است» (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ق، ج۲، ص ۲۳۴). ۳) پیروی عملی و اقتدا به سیرهٔ امام معصوم علیه‌السلام در تمام شئون زندگی؛ چنان‌که علامه حلی می‌نویسد: «الاقتداء بالمعصوم طریق القرب إلی الله؛ اقتدا به معصوم راه قرب به خداست» (حلی، ۱۴۱۳ق، ص ۶۷۸). ۴) اعتقاد به عدل الهی و حکمت افعال او که زمینه‌ساز اطمینان قلبی و تسلیم در برابر ارادهٔ الهی است (سبحانی، ۱۳۸۷، ج۲، ص ۸۹).

مهم‌ترین موانع قرب در این تقریر عبارت‌اند از: ۱) شرک و تشبیه و تجسیم که انسان را از شناخت صحیح خداوند بازمی‌دارد؛ چنان‌که امام علی علیه‌السلام می‌فرمایند: «کمال الإخلاص نفی الصفات عنه (الله)؛ کمال اخلاص، نفی صفات (زاید) از خداست» (نهج‌البلاغه، خطبهٔ ۱). ۲) باورهای باطل دربارهٔ خداوند مانند جبر یا تفویض که باعث سوءفهم از افعال الهی می‌شود. ۳) عدم پیروی از امام معصوم علیه‌السلام و دوری از خط هدایت ایشان؛ چنان‌که شیخ مفید می‌نویسد: «من أعرض عن الأئمة فقد أعرض عن الله؛ کسی که از ائمه روی‌گردان شود از خداوند روی‌گردان شده است» (مفید، ۱۴۱۳ق، ج۲، ص ۹۵). ۴) اعتقاد به ظلم الهی یا عبثیت افعال او که باعث بی‌اعتمادی به حکمت الهی می‌شود. شریف مرتضی در الذخیرة فی علم الکلام می‌نویسد: «من نسب إلی الله الظلم فقد کفر و بعد عن الله؛ کسی که به خداوند ظلم نسبت دهد کافر شده و از خدا دور گشته است» (شریف مرتضی، ۱۴۱۵ق، ج۱، ص ۱۵۶).

بنابراین در این تقریر، هرچه فرد در ابعاد مختلف زندگی (عبادی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی) بیشتر به الگوی امام معصوم علیه‌السلام نزدیک شود، قرب او به خداوند بیشتر خواهد بود. این فرایند از معرفت نظری آغاز می‌شود، به باور قلبی تبدیل می‌گردد و در نهایت، در

رفتار و اخلاق فردی و اجتماعی تجلی می‌یابد. به تعبیر شیخ طوسی، «العلم یوجب العمل و العمل یوجب القرب؛ علم موجب عمل می‌شود و عمل موجب قرب» (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج۲، ص ۳۲۳).

۲ـ۴. تقریر فلسفی از قرب الهی

در رویکرد فلسفیِ اسلامی، تبیین معنای قرب الهی با تنوعی از مکاتب و رویکردها مواجه است که هریک با اتکا به مبانی خاص خود، به تحلیل این مقصود انسانی پرداخته‌اند. باتوجه‌به محدودیت‌ها و اهمیت تبیین عمیق، تمرکز اصلی بر مکتب حکمت متعالیه خواهد بود. مکتب حکمت متعالیه با مبانی انقلابی خود مانند اصالت وجود، تشکیک در وجود، حرکت جوهری و وحدت تشکیکی، تبیین عمیق‌تری از قرب الهی ارائه می‌دهد که براساس آن، قرب الهی عمدتاً به معنای اتساع وجودی و کمال ذاتی نفس انسانی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳، صص ۱۳۳-۱۷۴).

از دیدگاه فلسفی حکمت متعالیه، قرب الهی عبارت است از اتساع و شدت وجودی نفس انسان و نزدیکی آن به مبدأ وجود، به‌دلیل کسب کمالات عقلانی و نظری. این قرب حقیقتی وجودی است که براساس نظام تشکیک وجود، هر موجودی بسته به شدت و ضعف وجودی‌اش، مرتبه‌ای از قرب یا بعد را نسبت به واجب‌الوجود داراست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۸، ج۹، صص ۱۶۸-۲۲۳). علامه طباطبایی می‌نویسد: «قرب به خداوند به معنای وصول به کمالات وجودی است که خداوند آن کمالات را به نحو اعلی و اشرف داراست» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۳۲۸). آیت‌الله جوادی آملی نیز از فیلسوفان این مکتب معتقد است قرب الهی به معنای اشتراک در مراتب وجودی و تجرد نفس است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۲). در این تقریر، هرچه موجودی از شدت وجودی بیشتری برخوردار باشد و از قیود مادی رهاتر باشد، به واجب‌الوجود که سرچشمه و منبع تمام مراتب وجود است، نزدیک‌تر خواهد بود.

معیار اصلی سنجش قرب الهی در تقریر فلسفی حکمت متعالیه، مرتبهٔ وجودی نفس انسان است. هر اندازه نفس انسان از تعلقات مادی رها شود و به‌سمت تجرد و کمالات

عقلانی حرکت کند، وجودش قوی‌تر و گسترده‌تر می‌گردد و به واجب‌الوجود که منبع تمام کمالات است، نزدیک‌تر می‌شود. ملاصدرا با تأکید بر اصالت وجود و حرکت جوهری، تقریر عمیق‌تری ارائه می‌دهد و معتقد است انسان در مسیر استکمال وجودی خود، مراتب مختلفی از قرب را طی می‌کند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۸، ج۹، ص ۱۶۸). نفس انسان به‌منزلهٔ جوهری ناطق، در بستر حرکت جوهری و استکمال ذاتی خویش، با کسب کمالات نظری (علم) و عملی (اخلاق)، به‌تدریج در مراتب وجودی صعود می‌کند و به ساحت عقل فعال و مبدأ اول نزدیک می‌شود.

ابزارهای اصلی دستیابی به قرب الهی در این تقریر، کسب معرفت حقیقی (معقولات)، تمرین فکر و اندیشه، و حرکت براساس براهین عقلی است. مهم‌ترین موانع قرب در این تقریر، تعلق به ماده و امور مادی، نقص در کمالات عقلانی و انحصار در مراتب پایین وجودی است. ساختار فرایند دستیابی به قرب در فلسفه، ساختاری تدریجی و مبتنی بر حرکت جوهری و استکمال ذاتی نفس است. فلسفه باتکیه‌بر عقلانیت و برهان، به‌دنبال تبیین عقلانی و وجودی از حقیقت قرب الهی است. این حرکت، حرکتی طبیعی و ذاتی برای هر نفس انسانی است که جویای کمال مطلق خود است.

با این‌حال، اتکای صرف به قرب وجودی (اتساع و شدت وجودی) برای تبیین جامع معنای قرب الهی کافی نیست. چه‌بسا موجودی (همانند شیطان) ازنظر رتبهٔ وجودی خود از شدت و سعهٔ بالایی برخوردار باشد، اما به‌دلیل نحوهٔ وجودش و نیز صفات و رفتاری که از او سر می‌زند، در واقع مقرب درگاه الهی نباشد، بلکه مغضوب و طردشده باشد (سربخشی، ۱۴۰۱، ص ۱۱۰). این نکته نشان می‌دهد که علاوه‌بر قرب وجودی، نوعی قرب منزلتی نیز ضروری است؛ قربی که نیازمند نوعی تناسب و تشابهِ وجودی میان عبد و معبود است. عبد باید به صفات جمال و جلال الهی همچون رحمت، هدایت، کرامت، رأفت و بخشندگی متخلق شود و در برابر ضدارزش‌ها ایستادگی کند. این تناسب همان قرب اخلاقی و معنوی است که در دیگر تقریرها (به‌ویژه اخلاق و عرفان) بر آن تأکید شده است.

بنابراین تقریر فلسفی صرف که عمدتاً بر اتساع وجودی متمرکز است، برای رسیدن به تصویری جامع از قرب الهی کفایت نمی‌کند. این تقریر باید با تقریرهای دیگر، به‌ویژه

تقریر اخلاقی و عرفانی که بر تخلق به اخلاق الهی و تهذیب نفس تأکید دارند، ترکیب شود. این ترکیب به یک تقریر ترکیبی منجر می‌شود که در آن، قرب الهی علاوه‌بر اتساع وجودی، مستلزم کسب صفات الهی و رسیدن به مقامات معنوی است که نتیجهٔ آن، قربی کامل و همه‌جانبه خواهد بود. این همان چیزی است که علامه طباطبایی نیز بر آن تأکید دارند و می‌فرمایند که قرب حقیقی، ترکیبی از حرکت در تمام ابعاد وجودی است (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۴۷۳). بنابراین درک جامع قرب الهی نیازمند درک هم‌زمان هر دو بعد وجودی و منزلتی آن است.

۲ـ۵. تقریر عرفانی از قرب الهی

عرفان اسلامی با رویکردی شهودی و قلبی، عمیق‌ترین و گسترده‌ترین بحث‌ها را دربارهٔ قرب الهی ارائه کرده است. برای عارف، قرب الهی نه با استدلال و برهان، بلکه از راه شهود قلبی و تجربهٔ درونی حاصل می‌شود (ابن‌عربی، بی‌تا، ج۲، ص ۲۵۶). در عرفان اسلامی، قلب مرکز شناخت و تجربهٔ قرب الهی است. مولوی چنین می‌سراید:

«آینه قلبت چو شد صافی و پاک نقش‌ها بینی برون از آب و خاک»

(محمد بلخی، ۱۳۸۱، ص ۴۲۳).

از دیدگاه عرفانی، قرب الهی عبارت است از فنای ذاتی سالک در ذات حق و مشاهدهٔ جمال و جلال الهی. این قرب حقیقتی شهودی و وجودی در بالاترین درجه است. ماهیت این قرب، زوال تعینات بندگی و ظهور تعینات ربوبیت در دل سالک است؛ چنان‌که ابن‌عربی می‌گوید: «قرب حقیقی زمانی حاصل می‌شود که بنده با همه وجود خود، رنگ وجود حق بگیرد، آنچنان که گویی خود اوست، اما نه به معنای اتحاد و حلول، بلکه به معنای فنای در توحید» (ابن‌عربی، ۱۹۸۶م، ص ۱۱۰). در این تقریر، قرب به معنای فنای فی‌الله و بقای بالله است. در این مرتبه، سالک چنان در شهود حق غرق می‌شود که از خود و هرچه غیر اوست، فانی می‌گردد (علیخانی، ۱۳۹۴، ص ۵۵). عارفان به مراتب مختلفی از قرب قائل‌اند؛ از قرب تکوینی که برای همهٔ موجودات ثابت است (احاطهٔ الهی) تا قرب حقیقی که برای اولیای الهی حاصل می‌شود.

معیار اصلی سنجش قرب الهی در تقریر عرفانی، میزان محبت الهی در دل سالک و میزان رفع حجاب‌های معنوی است. هر اندازه حب الهی در دل سالک بیشتر باشد و هرچه پرده‌های حجاب از چشم دل او کنار رود، به همان میزان به حضرت حق نزدیک‌تر خواهد بود. عارفان با الهام از حدیث قرب نوافل، نشانهٔ حصول قرب تام را محبوب خدا شدن و تصرف ولایی حق در وجود بنده می‌دانند (موسوی خمینی، ۱۳۹۰، ص ۴۸). این معیار، کاملاً درونی و شهودی است و در تجربهٔ عارف قابل سنجش است.

ابزارهای اصلی دستیابی به قرب الهی در عرفان، سیر و سلوک معنوی، ذکر خدا، تفکر در آیات تکوینی و تشریعی، ریاضت (مثل روزه‌گرفتن، کم‌خوابی و کم‌خوری)، محبت الهی، مراقبه و مجاهده با نفس است. خواجه عبدالله انصاری در منازل السائرین صد منزل برای سیر الی الله برشمرده که هریک مرتبه‌ای از قرب را نشان می‌دهند (انصاری، ۱۴۱۷ق، ص۷۶). مولانا در مثنوی بر اهمیت صفای باطن برای تجلی حق تأکید دارد:

«آینه قلبت چو شد صافی و پاک نقش‌ها بینی برون از آب و خاک»

(محمد بلخی، ۱۳۸۱، ص ۴۲۳).

مهم‌ترین موانع قرب در این تقریر، حجاب‌های نفسانی مانند خودبینی، تکبر، حرص، حسد، دنیاطلبی و غفلت از خداوند است. ساختار فرایند دستیابی به قرب در عرفان، ساختاری تدریجی (طی منازل) است، اما ممکن است شامل تجلیات اشراقی و ناگهانی نیز باشد. عرفان با تأکید بر شهود و تجربهٔ باطنی، به‌دنبال تحقق قربی است که در عمیق‌ترین لایه‌های وجودی و قلبی انسان قابل دستیابی است.

۳. مقایسهٔ تحلیلی قرب الهی در تقریرهای پنج‌گانه

هرچند برخی تقریرها (مانند تقریر فقهی) به‌لحاظ ماهیت عملی و کاربردیِ خود، درظاهر به نظر توصیه‌ای برسند، اما هدف اصلی این تحقیق، ارائهٔ تحلیلی جامع از حقیقت قرب الهی در هریک از این تقریرهاست. به عبارت دیگر، تمرکز بر بیان حقیقت، تبیین و شرح معانی و ابعاد گوناگون قرب الهی در چارچوب هریک از این تقریرهاست (و نه‌تنها بیان دستورالعمل‌ها). براین‌اساس، تمام تقریرهای موجود، توصیفی از حقیقت قرب را ارائه می‌دهند که قابلیت مقایسه بین آن‌ها را فراهم می‌کند. این مقایسه

می‌تواند بر مبنای تحلیل تقریرهای پنجگانهٔ قرب الهی براساس مدل (معنا، معیار و معدات و موانع)، دقیق‌تر و منسجم‌تر شود. در جدول زیر بخشی از آن آمده است:

جدول شمارهٔ ۱. مقایسهٔ تحلیلی قرب الهی در تقریرهای پنج‌گانه

تقریر	نوع رابطه	معنای قرب	معیار قرب	معدات و موانع قرب
فقهی	معبود – عبد	امتثال اوامر و نواهی الهی با قصد قربت	میزان انطباق عمل با احکام الهی همراه با خلوص نیت	معدّات: انجام واجبات و ترک محرمات با قصد قربت. موانع: گناه، معصیت
اخلاقی	مربی – متربی	تحول وجودی نفس ازطریق کسب فضایل و پاکسازی از رذایل	میزان تقوا و تزکیهٔ نفس	معدّات: تزکیهٔ نفس، مجاهده با هواهای نفسانی. موانع: دنیاطلبی، رذایل اخلاقی
کلامی	راهنما – راهجو	نزدیکی معرفتی – اعتقادی ناشی از شناخت توحیدی و پیروی از امام معصوم علیهم‌السلام	عمق معرفت توحیدی و پیروی عملی از امام علیه‌السلام	معدّات: تفکر عقلی، پیروی از امام علیه‌السلام. موانع: شرک، عدم پیروی از امام علیه‌السلام
فلسفی	علت – معلول	اتساع و شدت وجودی نفس و نزدیکی به مبدأ وجود ازطریق کمالات عقلانی	مرتبهٔ وجودی نفس (شدت و سعهٔ وجودی)	معدّات: کسب معرفت حقیقی، تمرین فکر. موانع: تعلق به ماده، جهل
عرفانی	معشوق – عاشق	فنای ذاتی سالک در ذات حق و مشاهدهٔ جمال و جلال الهی	میزان محبت الهی در دل و رفع حجاب‌های معنوی	معدّات: سیر و سلوک، ذکر، ریاضت. موانع: حجاب‌های نفسانی (تکبر، حسد)

وجوه اشتراک میان تقریرهای مختلف قرب الهی نشان می‌دهد که همهٔ این رویکردها این مفهوم را به‌عنوان غایت نهایی تکامل و تعالی انسان می‌دانند. در همهٔ این تقریرها، قرب

الهی یک امر معنوی است که با مکان و زمان سنجیده نمی‌شود و بر پایهٔ حرکت انسان از نقص به‌سوی کمال شکل می‌گیرد. همچنین، همهٔ تقریرها بر نقش عبودیت و فروتنی در برابر خداوند در دستیابی به قرب تأکید دارند و آن را یکی از اساسی‌ترین ارکان این مفهوم می‌دانند.

اما در نحوهٔ تفسیر و تبیین قرب، تفاوت‌هایی میان این تقریرها وجود دارد. فقه بیشتر جنبهٔ عملی و تعبدی قرب را مورد توجه قرار می‌دهد؛ درحالی‌که عرفان آن را امری شهودی و قلبی می‌داند. کلام و فلسفه معرفت را کلید اصلی قرب می‌پندارند؛ اما اخلاق علاوه‌بر معرفت، بر فضایل و رفتار انسانی تأکید دارد و پیوند متقابل معرفت و عمل را برجسته می‌کند. در تقریر فقهی، قصد قربت شرطی عملی است؛ اما در عرفان، قرب حقیقتی وجودی است که به فنا در ذات حق منجر می‌شود. تقریر فلسفی قرب را با افزایش شدت و سعهٔ وجودی تبیین می‌کند؛ درحالی‌که تقریر کلامی آن را با کیفیت معرفت و باور مرتبط می‌داند. افتراق این تقریرها در معیار قرب، به نوع نگاه به نزدیکی به خدا (عمل، اخلاق، باور، وجود یا شهود) بازمی‌گردد. در معدات قرب، هر رشته مسیر خاص خود (اعمال شرعی، تهذیب، معرفت، کمال عقلانی یا سلوک) را ارائه می‌دهد. در روش‌شناسی، فقه بر استنباط، اخلاق بر تربیت، کلام بر استدلال، فلسفه بر برهان عقلی و عرفان بر شهود تمرکز دارد. این تفاوت‌ها، هریک جنبه‌ای از مسیر تقرب به خدا را پوشش می‌دهند و مکمل یکدیگرند.

تقریرهای پنج‌گانه به قرب الهی، به‌رغم تفاوت‌های روش‌شناختی و تأکیدات گوناگون، در واقع مکمل یکدیگرند و هر یک از زاویه‌ای خاص به این حقیقت واحد می‌نگرند. می‌توان گفت:

- فقه، چارچوب و قالب بیرونی (شریعت) را برای حرکت به‌سوی قرب فراهم می‌کند. این چارچوب، حد و مرزهای اولیه برای حرکت قربی را تعیین می‌کند.
- اخلاق، مسیر تربیتی (طریقت) را هموار می‌سازد. اخلاق با تزکیهٔ نفس و تخلق به فضایل، ابزارهای لازم برای پیمودن این مسیر را در اختیار سالک قرار می‌دهد.
- کلام، بنیان‌های اعتقادی و معرفتی (عقیده) را استوار می‌سازد. معرفت صحیح به خدا، جهان و انسان، نقشهٔ راه و جهت‌گیری صحیح برای این سیر است.

- فلسفه، تبیین عقلانی و وجودشناختی (حکمت) از این سیر را ارائه می‌دهد. فلسفه با تحلیل عمیق هستی و جایگاه انسان در آن، به درک ماهیت این حرکت و غایت آن کمک می‌کند.
- عرفان، عمیق‌ترین لایه‌های تجربه و شهود (حقیقت) را آشکار می‌سازد. عرفان با تجربهٔ مستقیم و درونی، مقصد نهایی و کیفیت آن را به نمایش می‌گذارد.

علامه طباطبایی در تبیین رابطهٔ این تقریرها می‌نویسد: «شریعت، طریقت و حقیقت در واقع سه مرتبه از یک حقیقت واحدند؛ شریعت قشر و پوسته، طریقت مغز و لب، و حقیقت روح و جان آن است» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۴۷۳). این تقریرها می‌توانند به‌صورت یک مدل پیوسته در نظر گرفته شوند که از مراتب عملی و ظاهری (فقه) آغاز شده، به مراتب درونی و تربیتی (اخلاق)، معرفتی و اعتقادی (کلام)، عقلانی و وجودشناختی (فلسفه) و در نهایت به شهودی و حضوری (عرفان) پایان می‌یابد. هریک از این علوم، پله‌ای در این نردبان تکامل انسانی هستند و غفلت از هریک می‌تواند تصویر ما از قرب الهی را ناقص کند؛ برای مثال، عمل فقهی بدون اخلاص و تهذیب اخلاقی، از روح تهی است؛ معرفت کلامی بدون عمل صالح و سیر و سلوک، به‌تنهایی کافی نیست؛ و شهود عرفانی نیز اگر با عقل فلسفی و موازین شرعی سنجیده نشود، ممکن است به انحراف بینجامد. بنابراین این تقریرها در یک رابطهٔ دیالکتیکی و مکمل یکدیگر عمل می‌کنند تا تصویری جامع از مسیر پرپیچ‌وخم اما زیبای تقرب به حقیقت مطلق ارائه دهند.

باتوجه‌به تحلیل تطبیقی صورت‌گرفته، تعریف جامع قرب الهی به شرح زیر است:

- قرب الهی حقیقتی یکپارچه، ذومراتب و چندبعدی است که تقرب انسان به خدای متعال در آن، ازطریق فرایندی پویا و هماهنگ از تحول در همهٔ ابعاد وجودی تحقق می‌یابد. این حقیقت، حرکت تدریجی و تکاملی انسان است که از مرحلهٔ امتثال فقهی (با قصد قربت و اخلاص) آغاز می‌شود و به‌سوی تهذیب اخلاقی (تزکیهٔ نفس و تخلق به فضایل الهی)، استوارسازی معرفت کلامی (شناخت توحیدی و پیروی از الگوی عینی امام معصوم علیهم‌السلام)، و سپس کسب سعه و شدت وجودی فلسفی (تکامل عقلانی و تجرد از ماده) امتداد می‌یابد و در نهایت، به شهود عرفانی (فنای فی‌الله و بقای بالله) می‌رسد.

- درک جامع قرب الهی مستلزم توجه هم‌زمان و یکپارچه به همهٔ این ابعاد است؛ زیرا هریک از این تقریرها، به‌تنهایی فقط بخشی از این مسیر پیچیده و زیبای سیر الی الله را روشن می‌کنند و غفلت از هریک ممکن است به درکی ناقص و انحرافی از این مفهوم محوری منجر شود.
- درنتیجه، این تعریف جامع نه‌تنها محصول نهایی تحقیق حاضر است، بلکه مصداق عینی پاسخ به مسئلهٔ اصلی تحقیق مبنی بر تحلیل تطبیقی رویکردهای قرب الهی به شمار می‌آید. این تعریف نشان می‌دهد که ترکیب عقلانی این رویکردها می‌تواند به فهم عمیق‌تر و کامل‌تری از این مفهوم محوری بینجامد و چارچوبی نظری فراتر از تقریرهای مجزا ارائه دهد که می‌تواند مبنایی برای بازخوانی نظام تربیت معنوی و اخلاقی در اندیشهٔ اسلامی باشد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بهره‌گیری از مدلِ (معنای قرب، معیار قرب و معدات و موانع قرب)، به تحلیل تطبیقی قرب الهی در پنج تقریر فقهی، اخلاقی، کلامی، فلسفی و عرفانی پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تقریرهای پنجگانهٔ فقهی، اخلاقی، کلامی، فلسفی و عرفانی، هریک از زاویه‌ای خاص، به تبیین قرب الهی پرداخته‌اند. این تقریرها اگرچه در معنا و معیار و معدّات و روش دستیابی به قرب و تأکیدات خاص خود تفاوت‌هایی دارند، اما در مبنای خود مکمل یکدیگرند. تقریر فقهی چارچوب عملی را فراهم می‌آورد؛ تقریر اخلاقی مسیر تربیتی را هموار می‌سازد؛ تقریر کلامی بنیان‌های اعتقادی را استوار می‌کند؛ تقریر فلسفی تبیین عقلانی و وجودشناختی ارائه می‌دهد؛ و تقریر عرفانی عمیق‌ترین لایه‌های تجربهٔ قرب را آشکار می‌سازد. تقریر فقهی، قرب را در قالب امتثال اوامر الهی و قصد قربت؛ تقریر اخلاقی در ساحت تزکیه و تهذیب نفس؛ تقریر کلامی در محور معرفت توحیدی و ایمان؛ تقریر فلسفی در قالب سعه و شدت وجودی؛ و تقریر عرفانی در مرتبهٔ فنا و شهود قلبی تحلیل می‌کند. در نهایت، قرب الهی حقیقتی واحد با مراتب و تفسیرهایِ گوناگون است که ازطریق عبودیت، تزکیهٔ نفس، معرفت توحیدی، سعهٔ وجودی و فنای در ذات حق، تحقق می‌یابد. بر این مبنا، تعریف جامع قرب الهی

به‌عنوان حقیقتی تشکیکی و ذومراتب، ارائه شد که به معنای نزدیکی معنوی، وجودی و شهودی انسان به خدای متعال ازطریق عبودیت، تزکیهٔ نفس، معرفت توحیدی، سعهٔ وجودی، کسب منزلت و فنای در ذات حق است.

به نظر می‌رسد که ادعای مکمل و تشکیکی‌بودنِ این تقریرها، مسئله‌ای معرفت‌شناختی و تحلیلی است که بررسی دقیق ابعاد وجودشناختی، ارزشی و معرفتیِ هریک از این دیدگاه‌ها را می‌طلبد. هرچند نمی‌توان معیارهای قطعی و واحدی برای اندازه‌گیری شدت و ضعف این تقریرها ارائه کرد، اما می‌توان گفت که هر تقریر ابعاد و جنبه‌هایی را که در دیگر تقریرها به‌طور کامل مورد توجه قرار نگرفته‌اند، برجسته می‌کند و به آن‌ها عمق می‌بخشد. علاوه‌بر این، تکامل‌یافتگی فرایندی دوسویه است؛ به‌گونه‌ای که هر تقریر می‌تواند به درکی عمیق‌تر و جامع‌تر از حقیقت قرب الهی کمک کند و رویکردهای جدیدی به دیگر تقریرها عرضه کند. این پژوهش با تأکید بر وحدت رویکردی و مکمل‌بودن این تقریرها، تصویری جامع از مفهوم قرب الهی ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنایی برای تحقیقات آتی در حوزهٔ معارف اسلامی باشد.

فهرست منابع

* قرآن کریم

** نهج‌البلاغه (۱۴۱۴ق). [به کوشش سید رضی]. قم: دار الهجرة.

ابن‌عربی، محی‌الدین. (۱۹۸۶م). رسائل ابن‌عربی. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

ابن‌عربی، محی‌الدین. (بی‌تا). الفتوحات المکیة (ج۲). بیروت: دار صادر.

ابن‌فارس، احمد؛ هارون، عبدالسلام محمد. (۱۴۱۹ق). معجم مقاییس اللغة. بیروت: دار الفکر.

ابن‌منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۲ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.

انصاری، خواجه عبدالله. (۱۴۱۷ق). منازل السائرین. بیروت: دار الکتب العلمیة.

انصاری، مرتضی. (۱۴۱۵ق). المکاسب (ج۱). قم: مجمع الفکر الإسلامی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). درآمدی بر فلسفه دین. قم: اسراء.

حر عاملی. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة (ج۱). قم: آل البیت.

حلی، حسن بن یوسف . (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء (ج۱، ۷). قم: مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث.

حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسهٔ لغت‌نامه دهخدا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۳ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

سبحانی، جعفر. (۱۳۸۷). الإلهیات علی هدی الکتاب و السنة و العقل (ج۲). قم: المرکز العالمی للدراسات الإسلامیة.

سربخشی، محمد. (۱۴۰۱). نقد و بررسی نظریه اخلاقی قرب‌گرایی؛ دیدگاه آیت الله مصباح. معرفت فلسفی، ۱۹(۷۵)، صص ۱۲۷-۱۰۹.

سموعی، محمدحسن. (۱۴۰۲). جایگاه لذت در نظریه اخلاقی قرب الهی. معرفت اخلاق، ۱۴(۲)، صص ۴۱-۵۰.

شریف مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۱۰ق). الشافی فی الامامة (ج۱). بیروت: دار المفید.

شریف مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۱۵ق). الذخیرة فی علم الکلام (ج۱، ۲). قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. (۱۴۰۹ق). منیة المرید. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب. تهران: مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۸). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة (ج۹). قم: مکتبة المصطفوی.

صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه (ج۱). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۸۶). نهایة الحکمة. قم: مؤسسهٔ نشر اسلامی.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰). تفسیر المیزان (ج۱۶). قم: مؤسسهٔ مطبوعاتی اسماعیلیان.

طریفی، محمد نبییل و هیئت مؤلفان. (۱۴۱۹ق). معجم مفصل فی علوم البلاغة (البدیع و البیان و المعانی). بیروت: دار الکتب العلمیة.

طوسی، نصیرالدین. (۱۳۸۷ «الف»). المبسوط (ج۱). قم: دار الکتب الإسلامیة

طوسی، نصیرالدین. (۱۳۸۷ «ب»). اخلاق ناصری (مصححان: مجتبی مینوی و علیرضا حیدری). تهران: انتشارات خوارزمی.

طوسی، نصیرالدین. (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی. بیروت: دار الکتاب العربی.

طوسی، نصیرالدین. (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحکام (ج۱، ۲). قم: دار الکتب الإسلامیة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ق). تمهید الأصول فی علم الکلام (مصحح: عبدالمحسن مشکوةالدینی، ج۱، ۲). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

علیخانی، اسماعیل. (۱۳۹۴). پژوهشی در حقیقت قرب به خدا در اسلام. پژوهشنامه عرفان، ۷(۱۲)، صص ۴۵-۶۸.

غزالی، محمد. (۱۴۰۹ق). کیمیای سعادت (به کوشش حسین خدیو جم، ج۳، ۴). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

غفاری قره‌باغ، سید احمد. (۱۳۹۷). تحلیل عرفانی از تفکیک آثار فرض و نفل در قرب الهی. پژوهش‌های فلسفی ـ کلامی، ۲۰(۷۰)، صص ۱۵۹-۱۷۶. https://doi.org/10.22091/pfk.2018.1607.1512

فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۶ق). ترتیب کتاب العین. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

قاضی عبدالجبار. (۱۹۶۵م). المغنی فی أبواب التوحید والعدل. قاهره: المؤسسة المصریة العامة.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی (ج۱، ۳). تهران: دار الکتب الإسلامیة.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحارالأنوار (ج۲۳، ۵۸). بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۷ق). المعتبر في شرح المختصر (ج۲). قم: مؤسسۀ سیدالشهداء علیه‌السلام.

محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام (ج۱). قم: مؤسسۀ مطبوعاتی اسماعیلیان.

محمد بلخی، جلال‌الدین (مولوی). (۱۳۸۱). مثنوی معنوی، دفتر اول. تهران: سعداء.

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۸). پند جاوید (شرح وصیت امیرالمؤمنین علیه‌السلام به امام حسن علیه‌السلام قم: انتشارات مؤسسۀ آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). اخلاق در قرآن. قم: انتشارات مؤسسۀ آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله.

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۴). به سوی خودسازی. قم: انتشارات مؤسسۀ آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه‌الله.

مصطفوی، حسن. (۱۴۰۱ق). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). انسان کامل. تهران: انتشارات صدرا.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۰ق). المقنعة. قم: کنگرۀ جهانی هزاره شیخ مفید.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). اوائل المقالات (ج۲). قم: مؤسسۀ چاپ و نشر اسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). قرب الهی. قم: انتشارات مدرسۀ امام علی بن ابی طالب علیه‌السلام.

موسوی خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۹۰). تفسیر حدیث قرب نوافل و فرائض. تهران: مؤسسۀ تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه‌الله.

میرباقری فرد، سید علی‌اصغر؛ شایان، الهام. (۱۳۹۱). سیر عرفانی قرب در متون عرفانی تا سده هفتم هجری. متن‌شناسی ادب فارسی، ۴(۱۳)، صص ۷۱-۹۴.

نراقی، محمدمهدی. (۱۳۸۷). جامع السعادات (ج۱). قم: مؤسسهٔ مطبوعاتی اسماعیلیان.